

Art Without Bars ijvert voor meer cultuur in het penitentiaire milieu

foto: Lieven Nallet

fig. 1

Het penitentiaire systeem werd de laatste maanden door twee uitzonderlijke affaires in een bijzonder negatief daglicht gesteld. De doorsnee burger, die met sensationele krantenkoppen rond de oren wordt geslagen, zou het zeker boeiend vinden te vernemen dat de laatste drie jaar in België en de buurlanden verenigingen van vrijwilligers het licht zagen die vastberaden voor de hervorming van het gevangeniswezen ijveren. Mogelijk weet die burger ook niet dat succesvolle schrijversateliers plaats vinden in een gevangenis dicht bij zijn woonplaats. En zonder dit artikel zou u misschien nooit vernemen dat een vereniging onder het motto *Art Without Bars* zich toelegt op de presentatie van plastisch meesterwerk in penitentiaire centra (*Kunst kent geen tralies; Art sans Barreaux*).

De lezer zal begrijpen dat wat volgt eerder een pleidooi is voor meer cultuur in het keiharde gevangenis milieu dan een bloemlezing over de tentoonstellingen die er plaats vonden. De aard van ons betoog werd ook ingegeven door de gedachte dat de betekenis en de teneur van een tentoonstelling in een gevangenis zich moeilijk laat beschrijven. De lezer ervaart best zelf, als de gelegenheid zich daartoe voordoet, wat een uitgelezen terrein voor de poëtische ervaring het penitentiaire milieu kan zijn. Theaterproducties in de Brugse en Antwerpse gevangenis boden hiertoe reeds de gelegenheid. Tijdens een bezoek aan een

penitentiair centrum kan ieder van ons aan den lijve ondervinden dat, onderworpen aan een grote versobering, het menselijke hart open bloeit voor elke omzichtig gepresenteerde schoonheid.

In deze overtuiging ijveren 15 geëngageerde leden van de stuurgroep *Art Without Bars* om tentoonstellingen van schilderijen, foto's en multimedia installaties in de strafinstellingen van beide landsdelen te laten plaats vinden (fig. 1). Zoals bij gewone tentoonstellingen realiseert

een curator in samenwerking met een technische staf de ophanging van de werken. Voor dit specifieke terrein bestaat het tentoonstellingscomité uit de curator, de sociaal-culturele animator van de gevangenis, de kunstenaar en indien enigszins mogelijk gedetineerden en bewakers. In contrast met museale tentoonstellingen waar het kinderatelier zich meestal kortstondig tot de jeugdige bezoekers richt, worden de gedetineerden uitgenodigd op verschillende manieren actief deel te nemen aan het gebeuren: ze treden in dialoog met de kunstenaar, enkelen nemen deel aan de uitwerking van het concept, weer anderen geven hun indrukken weer in een kritische column, in poëzie of proza of nog door het scheppen van beeldend werk, van muziek enz. *Art Without Bars* heeft het ambitieuze plan opgevat om drie groepen gedetineerden uit drie landen (België, Frankrijk en Rusland) te confronteren met de performances van drie kunstenaars uit de betreffende landen en hen daarop aan het schrijven te zetten. Hun gebundeld talent zal de aanzet zijn tot de productie van een kortfilm en een fototentoonstelling.

Een bilaterale werking: intra / extra muros

In het jaar 2000 werd door *Art Without Bars* te Oudenaarde i.s.m. de plaatselijke gevangenisverantwoordelijken het werk van Marcel Maeyer rond het thema *Le Gardien du Phare Lepennec* opgesteld op twee locaties, de ene in het onthaal van de gevangenis, de andere in het culturele

centrum dat slechts op een boogscheut van de gevangenis ligt (fig. 2 en 3). De resem marines op doek en de intieme brieven van de vuurtorenwachter voor diens dierbare Marie aan de andere kant van de oceaan werkten in op het brein en het hart van enkele gedetineerden. Zij die in de afzondering en/of het atelier al een paar jaar penseel en potlood hanteerden en daartoe in detentie een zeker talent hadden ontplooid, lieten – wonderlijk genoeg – het grafiet in hun marines voor wat het is om het witte blad licht te laten doorstralen. Igor X had in Rusland academie gelopen en zijn werk diende als affiche van de tentoonstellingen (fig. 4). Dank zij een bruikleen van de kunstenaar kon een tweede parallel evenement, dat voor het grote publiek toegankelijk was, met werken én van Marcel Maeyer én van de "huiskunstenaars" – zoals ze binnen de instelling worden genoemd – georganiseerd worden. Hoewel de samenwerking met de leiding van de gevangenis wat stroef verliep, bleven de reacties bij de tentoonstelling in het culturele centrum Maagdendal te Oudenaarde niet uit. In het gastenboek stimuleerden de bezoekers de talenten van de mensen achter de muren. Het gastenboek werd niet echt aan de gedetineerden doorgespeeld, zoals aanvankelijk gepland, en aan de interesse bij bezoekers om werk van gedetineerden aan te kopen werd vanuit de gevangenis weinig gevolg gegeven.

fig. 2

fig. 3

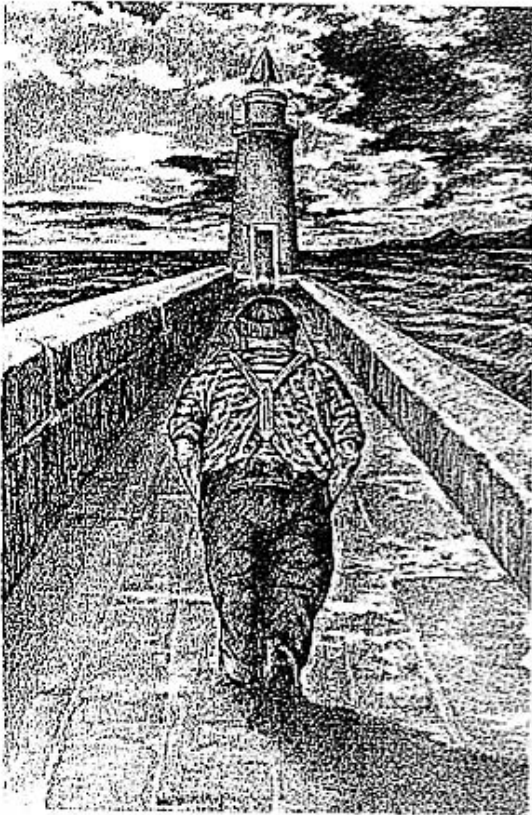

fig. 4

Interne hindernissen

Elke eerste opstelling in een gevangenis luidt een totaal nieuw verhaal in. Herhaaldelijk ervoer *Art Without Bars* dat gedetineerden, in de ene gevangenis al meer dan in de andere, afhankelijk zijn van de geringe beschikbaarheid van aangepaste lokalen voor de creatieve ateliers en daardoor al te vaak de dupe worden van favoritisme bij de inschrijving voor deze activiteit. Kwartierchefs handelen de lijst van inschrijvingen naar eigen goeddunken af en ontnemen aldus aan sommige gedetineerden een kans tot ontplooiing. Het is nu eenmaal zo dat de 'tekenateliers' slecht aangeschreven staan wat betreft veiligheid. In de toekomst moet voor dergelijke fundamentele problemen naar creatieve oplossingen gezocht worden. Het directoraat-generaal in België en in de buurlanden is zich bewust van de specifieke rol die cultuur binnen het gevangeniswezen kan vervullen. Andere prioriteiten als de alternatieve straffen of de overbevolking en de daaruit voortvloeiende stakingen van de cipers, maken dat cultuur nog niet echt de aandacht krijgt die ze verdient. Maar sinds 2000 is een ernstig begin gemaakt met de culturele ontwikkeling van de gedetineerden wanneer het ministerie van Justitie en de Vlaamse Gemeenschap samen beslisten ten gunste van het baanbrekend Strategisch Plan voor hulpverlening aan gedetineerden, dat over 10 jaar gespreid is.

Het is de bedoeling dat in alle Vlaamse gevangenissen begeleiders per gedetineerde een aangepast programma uitstippelen waarin vooral aandacht gaat naar basiseducatie, sport en cultuur. De nodige aandacht moet uitgaan naar de samenwerking van deze animatoren met de aanwezige sociaal-culturele medewerkers in de strafinstellingen. Het project wordt in belangrijke mate geconcretiseerd door de vzw De Rode Antraciet met fondsen van de Vlaamse Gemeenschap. De middelen en inzetbaarheid van personen zijn echter té gering en hebben momenteel slechts betrekking op enkele Vlaamse gevangenissen. Uit de dialoog die *Art Without Bars* met de Rode Antraciet en de andere organisaties actief in het detentiemilieu voert, komt duidelijk naar voren dat zij het best gevangenissen aanspreekt waar het strategische plan nog niet in voege is getreden. Ook al geniet *Art Without Bars* nog geen steun van overheidswege, toch

kan zij door de trekkracht van haar artistieke voorstellen bijdragen tot een gevarieerd aanbod, waarbij de gevangenisdirecties in de toekomst kunnen kiezen voor culturele projecten in functie van hun gedetineerden. Als kleine organisatie is zij voor de vaste onkosten afhankelijk van de betrokken gevangenis, die zelf weinig middelen heeft voor extra's als uitnodiging, catalogus, documentatie, ansichtkaarten enz. Voor het opzetten van parallelle activiteiten naar het ruime publiek toe moeten telkenmale sponsors gevonden worden.

Timur Novikov in de gevangenis

Opmerkelijk is het grote verschil tussen de gevangenissen. De afkomst, het geslacht en de leeftijd van de gedetineerden, de aard van hun hechtenis maar ook de architectuur en het regime van de instelling maken elk penitentiair centrum uniek. Toen in 2001 *Art Without Bars* aan de directie van St.-Gillis het wandtapijtenproject van de Russische kunstenaar Timur Novikov voorstelde, werd dat met open armen onthaald omdat veel Oost-Europese gedetineerden die door het taalprobleem totaal aan hun lot zijn overgelaten, hierin iets van hun streek van herkomst zouden kunnen terugvinden (fig. 5). Wat terecht bleek. Het religieus thema - de heiligenverering die in de begeleidende tekst als een deelaspect van het

oeuvre werd geduid en nog sterk leeft in de Russische gemeenschap - lokte bij sommige leden van het gevangenispersoneel korzelige reacties uit. Toen een andere gevangenisdirectie daarmee werd aangesproken, konden we evenmin op bijval rekenen en werd voor een andere kunstenaar geopteerd. Door hun omstreten karakter - te wijten aan de voorbeeldfunctie van de notoire religieuze figuren die erop afgebeeld staan -, kunnen deze werken nochtans tot een intercultureel debat leiden over de muren van de gevangenis heen. De maker was zich hiervan bewust toen hij kort voor zijn vroegtijdige dood in 2001 de werken uitsluitend voor opstelling in penitentiaire instellingen voorbestemde. Dit was het gunstige gevolg van de eerste opstelling buiten Rusland in het kader van het project Epifanie, met als curatoren Jan Hoel en Mark Delrue (2000-2001). De wandtapijten van Novikov hingen achtereenvolgens in de kapellen van beide gevangenissen te Leuven, als uitbreiding op de grote tentoonstelling in de Abdij van 't Park (fig. 6). Als lid van de organisatie *Art Without Bars* nam Ralf Quaghebeur het educatieve onderdeel van de tentoonstelling in de gevangenissen ter harte.

Een unieke kans tot herwaardering van de functie van bewaker

Het uitdelen van een prentkaart aan bewakers én gedetineerden - op zich al een niet éénvoudig te verkrijgen zaak - , blijkt een goed instrument voor aansporing tot en herinnering aan de tentoonstelling. Goede educatieve instrumenten kunnen de bewakers betrokken maken bij de tentoonstellingsprojecten. *Art Without Bars* wenst in het kader van het komende tentoonstellingsproject (2005-2006) getiteld '*Sam Dillemans lau de Van Gogh*' of '*Sam Dillemans weg van Van Gogh*', een sensibilisatieplan voor het personeel en de gedetineerden uit te werken dat naderhand op zijn efficiëntie wordt getest. Dit gebeurt in samenwerking met de directies van de gevangenissen te Nijvel én te Leuven (Centraal). Het verschil tussen de twee gemeenschappen - Nijvel bestaat voor 45% uit allochtonen - maakt een vergelijking des te boeiender. Voor de manifestatie te Leuven kan op de samenwerking met de vzw de kunstbank gerekend worden. De kunstbank heeft in verband met sensibilisatie van het grote publiek een ruime ervaring opgebouwd in het kunstencentrum *What>*, met een reeks drempelverlagende projecten van hoog artistiek gehalte. Het project zou mogelijk onder de noemer '*Plaatsen die boeieren*' kunnen vallen.

De dieperliggende reden dat *Art Without Bars* de cipers voor de bewaking van de kunstwerken en voor de promotie wil inzetten, is dat de vereni-

ging overtuigd is dat dit een meerwaarde toevoegt aan een weinig aantrekkelijke functie. Tijdens de tentoonstellingen wordt het personeel verantwoordelijk voor de beveiligde opstelling van de kunstvoorwerpen die tijdelijk in hun instelling gedeponeerd zijn. Naar gelang de modaliteiten van elke gevangenis vindt de tentoonstelling plaats in de bezoekerszaal, een doorgang, de bibliotheek, de kapel of een polyvalente zaal.

Gezien als algemene regel geldt dat de bewakers afwisselend van sectie veranderen, wordt de bewaking in de tijdelijke tentoonstelling een integrerend deel van hun functie. Uit de enquêtes die we daarover in twee instellingen mochten houden, blijkt dat sommige bewakers positief staan tegenover een activiteit die bijdraagt tot een menselijker klimaat. Deze bewakers beschouwden het toezicht over kunst als een meerwaarde voor hun beroep.

Art Without Bars ijvert bij de justitiële autoriteiten ervoor om de functie van cipier te herwaarderen. Dit doet de vereniging als lid van het *Netwerk voor Samenleving en Detentie*, dat samen met de Franstalige tegenhanger *Le Réseau* en een aantal andere actoren in het detentiestelsel ijvert voor de hervorming van het strafstelsel in België. De laatste jaren zagen dergelijke netwerken nagenoeg in alle buurlanden het licht - dit jaar nog in Luxemburg - , ten gevolge van de schrijnende toestanden die ontstonden door de forse aanwas van het aantal personen in hechtenis.

Nieuwe ontwikkelingen in de penitentiaire architectuur

Indien de tentoonstelling in de bezoekerszaal plaats vindt - wat *Art Without Bars* aanbeveelt -, treden de veiligheidsagenten naar de buitenwereld toe op als hoeders van culturele waarden. Dat leidt tot een minder gespannen klimaat in de bezoekerszaal. Het is bekend dat in normale omstandigheden veel bezoekers op den duur afhaken omdat de gedetineerde geen onderwerp van conversatie meer heeft. Ook voor dit euvel kan de tentoonstelling een oplossing bieden.

Aangaande penitentiaire architectuur zal een nieuw cultureel klimaat ongetwijfeld zichtbaar worden in de indeling, de inrichting en de voorzieningen van de lokalen. Rem Koolhaas ontwierp in Arnhem een gevangenis in de vorm van een panopticon maar heeft deze voor gevangenisstypische stervorm hertaald, zodat het centrum van de gevangenis een plaats van bewaking maar evenzeer van ontspanning is geworden. Zodoende komen de sportterreinen permanent in het gezichtsveld van een groot deel van de gedetineerden. In deze context en in andere vernieuwende projecten stellen we vast dat de sportbeoefening geprivilegieerd wordt ten opzichte van de cultuur, gezien de kleine bewegingsvrij-

heid voor de gedetineerde. Maar is mentale gymnastiek niet even levensnoodzakelijk?

Art Without Bars heeft ervaren dat een klein tentoonstellingscomité een project kan opzetten in een serene sfeer wanneer de uitgekozen ruimte aangepast wordt door middel van aankleding van de muren en een geschikte belichting (fig. 7). Deze ingrepen vragen toelatingen die vaak moeilijk worden verkregen én brengen bijkomende onkosten mee. Daarom zou *Art Without Bars* in de eerste plaats opteren voor een polyvalente ruimte waar treffende werken van buitenaf samen met gedegen expressies van de amateurs in huis een optimale opstelling genieten, met een professioneel ophangingsysteem en vaste belichtingsapparatuur, die er samen met de kwaliteit van de werken zal voor zorgen dat zowel het interne als het externe publiek op overeengekomen tijdstippen de werken ten volle kunnen ervaren. Het is wenselijk dat de Regie der Gebouwen maatregelen in deze zin uitvaardigt voor de toekomstige bezoekerszalen. In de voorschriften voor een polyvalente bezoekerszaal zouden zowel veiligheid

als esthetiek moeten aan bod komen en ervoor zorgen dat consumptieapparaten niet in concurrentie gaan met de kunstwerken. Het goed bedoelde improviseren bij accrochages (bijv. het aanbrengen van enkele rails, zoals *Art Without Bars* dat heeft meegemaakt) kan beter vermeden worden, omdat improvisatie door gebrek aan fondsen en ervaring nefast is, niet alleen voor de gebouwen - die in België vaak een grote historische waarde bezitten -, maar ook voor de uitstraling van de kunstwerken zelf. Het is ook belangrijk omdat men aldus het taboe van buitenstaanders tegenover het gevangeniswezen zal doorbreken. Als bezoekerszalen tijdens tentoonstellingen op een bepaald moment van de week toegankelijk zouden worden voor mensen in vrijheid, doet de vraag op of de gevangenis als broedplaats voor cultuur het grote publiek niet meer zou kunnen boeien dan elitaire, met goede bedoelingen door de overheid gesponsorde presentatieplekken. Wij verwijzen hier als positief voorbeeld naar het initiatief van het museum Guislain te Gent, waar de voelbare aanwezigheid van de zorgdragende in-

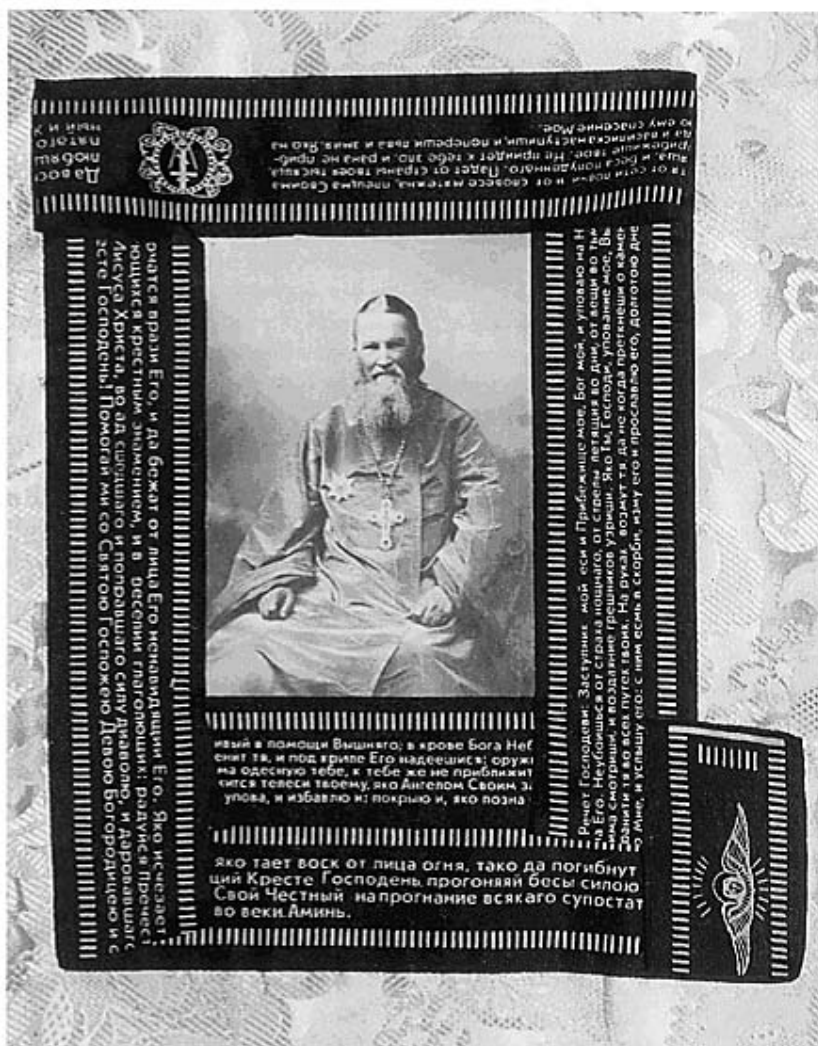

fig. 5

stelling bijdraagt tot de uitstraling van de thematische tentoonstellingen.

Vergelijkbaar is ook het nieuwe initiatief 'Gevangenis museum' (2000) te Merksplas, waar de voormalige gevangenis momenteel voor tijdelijke tentoonstellingen functioneert en tot een permanent toegankelijk tentoonstellingsaanbod moet uitgroeien, als een "Bezoekerscentrum met Museum over Vrijheidsberoving". De gevangenis, het Centrum voor Illegalen en de talloze bijbehorende gebouwen worden een domein waar je binnen enkele jaren, naar de woorden van de organisatoren, "straffeloos zal kunnen mijmeren" over het penitentiaire systeem. *Art Without Bars* heeft het voorrecht met de vzw Gevangenis museum te mogen samenwerken in een gemeenschappelijke denktank, met als doel het overheersende doemdenken over detentie te vervangen door een constructieve instelling. In het najaar van 2004 toont Sam Dillemans (*1965) zijn vroege werken geïnspireerd op Van Gogh in de gevangenis van Nijvel. Het is de bedoeling van de kunstenaar dat de gedetineerden zijn bewondering voor deze grootmeester gaan delen. Aan de hand van de visies van Dillemans op Van Gogh en de correspondentie van Vincent met zijn broer Theo zal de zoektocht van beide kunstenaars een vergelijking mogelijk maken met de isolatie die de gedetineerden zelf ervaren en hun eigen hunker naar schoonheid. De afdeling Kunstwetenschap van de KULeuven zal een thesistudent begeleiden die de publiekswerking van *Art Without Bars* tijdens de voorbije vier jaar zal onderzoeken alsook het project 'Sam Dillemans lau de Van Gogh' te Nijvel en in Leuven-Centraal zal opvolgen. Dit project zou moeten toelaten de impact van kunstwerken van een zeldzame kunstenaar op twee grondig verschillende gevangenispopulaties te vergelijken, respectievelijk de 45% hoofdzakelijk Franstalige allochtonen te Nijvel met een 90% Nederlandstalige (Vlaamse) bevolking te Leuven. Gezien deze vergelijkende studie door de gevangenisdirectie van de gevangenis zelf is gesuggereerd, heeft deze idee de voorkeur gekregen op een project gekoppeld aan een tentoonstelling extra muros.

Een drielandenproject genereert een kortfilm en een fototentoonstelling

Naast dit project op nationaal niveau is *Art Without Bars* gestart met een grensverleggend initiatief, dat de voorlopige titel 'Top Hats' draagt. Frankrijk, Rusland en België zullen met de logistieke en financiële steun van lokale partners elk een gevangenis aanspreken om een kortfilm en een fototentoonstelling te realiseren met en voor gedetineerden. Zoals het thema er in zijn embryonale vorm uitziet, wordt het een heldensaga die aan-

toont hoe moreel engagement en esthetica de instrumenten bij uitstek vormen waarmee het best aan vrede en harmonie gesleuteld wordt. De concrete invulling van het personage en het leven van de hoofdfiguur, alsook de tijdsperiode(n) waarin het verhaal zich afspeelt, wordt aan de schrijvers overgelaten. Essentieel is dat de held, die geboren wordt uit het creatieve talent van gedetineerden, de toeschouwer verast als levenskunstenaar, omdat hij na zijn loutering respect van zijn omgeving weet af te dwingen. Hij is dé goochelaar onder de goochelaars, de leider van de Top Hats. De top-hat, de hoge hoed, duikt op als metafoor voor respect én creativiteit in de performances van Robert Filliou, Marcel Broodthaers en Timur Novikov, drie sleutelfiguren uit de kunst van de 20ste eeuw waarmee de gedetineerden zullen kennis maken. Voor de productie van de film en de fototentoonstelling heeft *Art Without Bars* in de eerste plaats de Hogeschool Sint-Lukas Brussel aangesproken en is de vereniging tegelijk op zoek naar bereidwillige sponsors.

Om het project wetenschappelijk te omkaderen heeft *Art Without Bars* naast bovengenoemde Hogeschool ook het Instituut voor Culturele Studies van de KULeuven benaderd, dat bereid is

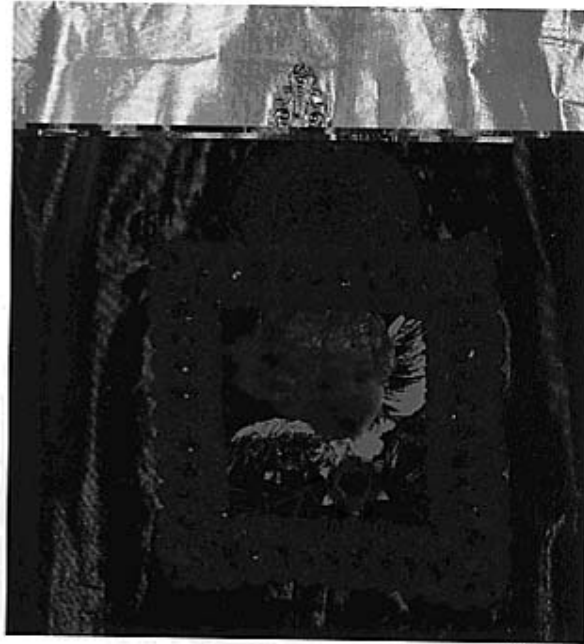

fig. 6

gevonden een stageperiode aan het project te verbinden (zie www.culturelestudies.be). Op een moment dat de academisering van het hoger kunstonderwijs in Europa op dreef komt, biedt *Art Without Bars* met dit project aan studenten een concrete gelegenheid om op een weinig aangeboorde scène drie tenten op te slaan. Mysterieuze ervaring of paleisrevolutie op komst? Watch out!

Agnes Rammant-Peters

fig. 7